

Socijalno-ekonomska priroda malih seljačkih gazdinstava

Žarko V. Đorđević

1. *Poseban oblik proizvodnje — simbioza porodice i gazdinstava.* I pored veoma velikog i stalnog smanjenja malih porodičnih seljačkih gazdinstava, njihov broj je u svim zemljama još uvijek vrlo velik. Udeo ovih gazdinstava u ukupnom broju gazdinstava iznenađujuće je velik ne samo u agrarnim i nerazvijenim već i industrijski i privredno razvijenim zemljama. U raznim zemljama Evrope udeo seljačkih gazdinstava sa površinom do 10 ha u ukupnom broju gazdinstava sa manjim izuzetkom prelazi 50%. Mada u savremenim uslovima velik broj ovih gazdinstava ima mešoviti karakter, jer mnoga među njima u znatnoj meri uživaju i dohodak izvan gazdinstva, egzistencija velikog broja stanovništva, naročito u manje razvijenim zemljama, još uvek je vezana za prihode sa ovih malih gazdinstava. Iz samog pojma »mala« ili »sitna« porodična seljačka gazdinstva proizlazi da je u ovim gazdinstvima sve malo i neznatnih razmera. Pre svega mala je površina zemlje koju poseduju — do 10 ha, neznatna su oruđa kojima obavljaju proces proizvodnje, nizak je organski sastav kapitala, odnosno u sastavu kapitala konstantni kapital predstavlja mali deo, dohodak po članu porodice je manji nego kod porodica gradskog stanovništva, a s tim je i kupovna snaga manja nego u ostalih društvenih redova. U poređenju sa krupnim poljoprivrednim gazdinstvima zasnovanim na stručnom rukovođenju, savremenosti tehnologiji, visokom organskom sastavu kapitala — koji u velikim kombinatima dostiže sastav velikog kapitala u industriji, mala seljačka gazdinstva nesumnjivo predstavljaju jedan niži i u mnogo čemu zastareli oblik poljoprivredne proizvodnje. Po shvatanju većine agrarnih teoretičara, to je više oblik prošlosti nego proizvodna jedinica budućnosti. Agrarna politika skoro svih zemalja teži da broj ovih malih, nedovoljno racionalnih gazdinstava svede na što je moguće manju meru.

Šta u socijalno-ekonomskom smislu predstavljaju mala seljačka porodična gazdinstva? S obzirom da pripadaju privatnim vlasnicima, da raspoložu određenim sredstvima proizvodnje, da neka u izvesnoj meri u procesu proizvodnje povremeno koriste i stranu radnu snagu, jesu li mala seljačka porodična gazdinstva kapitalističke prirode, ili pripadaju kojem drugom privrednom tipu? Koristeći literaturu marksističkih i nemarksističkih pisaca, pokušaćemo da u sledećim redovima odgovorimo na postavljena pitanja.

U savremenom društvu i privredi, zasnovanim na društvenoj podeli rada i robnovčanom odnosima, malo seljačko porodično gazdinstvo predstavlja jedan poseban oblik proizvodnje, sa specifičnim socijalno-ekonomskim obeležjima svojstvenim samo ovim proizvodnim jedinicama. Već sam naziv »porodično« ukazuje na važnost koju ovo gazdinstvo ima za porodicu, kao i na ulogu koju porodica ima za ovo gazdinstvo. Kod većine porodica ovih gazdinstava iz davnina postoji ukorenjena navika da ona svojom proizvodnjom treba da služe pre svega podmlenju potreba same porodice. Služeći potrebama porodice, porodica ima odlučujući uticaj na razmere

ovih gazdinstava, na intenzitet rada na gazdinstvu, na strukturu i obim proizvodnje. Kao ni u jednoj drugoj proizvodnoj jedinici, između seljačke porodice malog gazdinstva postoji uzajamna veza, određena specifična simbioza, i usled ove tesne veze mala seljačka gazdinstva se razvijaju i funkcionišu po sasvim drugim privrednim principima nego bilo koje druge privredne jedinice u savremenoj privredi. Upravo iz ove tesne veze koja postoji između seljačke porodice i njenog gazdinstva, kao i specifičnosti privrednih principa po kojima se razvija delatnost ovih gazdinstava, proističe i njihova socijalno-ekonomska priroda.

2. *Nekapitalistička priroda malih seljačkih gazdinstava. Cilj i jedinstvo faktora proizvodnje. Radna snaga. Uloga kapitala.* Mada se razlikuju u pogledu razvojnih mogućnosti seljačkih gazdinstava, nemarksistički i marksistički pisci su potpuno saglasni u pogledu socijalno-ekonomske prirode malih seljačkih gazdinstava. I jedni i drugi ističu da su mala seljačka gazdinstva, za razliku ne samo od kapitalističkih već i drugih polukapitalističkih seljačkih gazdinstava, po svojoj ekonomskoj suštini izrazito nekapitalističke prirode. Iako (poput kapitalista) vlasnici malih seljačkih gazdinstava poseduju određena sredstva proizvodnje, mala seljačka porodična gazdinstva nisu kapitalistička ni po pobudama sa kojima njihovi vlasnici pristupaju procesu proizvodnje, ni po njihovoj organizaciji, ni po udelu pojedinih faktora proizvodnje u procesu proizvodnje, ni po kriterijumu kojim prosuđuju rezultate procesa proizvodnje, ni po finansijskim rezultatima koje ostvaruju, kao ni po nekim drugim načelima kojima se rukovode u njihovoj privrednoj delatnosti.

Pobude sa kojima sitnoseljačke porodice pristupaju procesu proizvodnje na svojim gazdinstvima u velikoj su meri subjektivnog karaktera, jer ne teže da proizvodnjom ostvare niti prosečan profit, niti zemljišnu rentu (kao što teže kapitalisti), već da podmire nužne potrebe svojih porodica. Najveći deo proizvoda sa ovih gazdinstava služi neposrednom korišćenju u suprotnom domaćinstvu i gazdinstvu, a sa preostalim robnim delom poljoprivrednih proizvoda obezbeđuju ostale potrebe domaćinstva i gazdinstva. Na ovakve pobude i cilj proizvodnje na seljačkim gazdinstvima ukazao je još K. Marks pri izlaganju geneze kapitalističke zemljišne rente.¹

Suprotno kapitalističkim poljoprivrednim gazdinstvima u kojima su pojedini faktori proizvodnje razjedinjeni na posebne nosioce, u malim porodičnim seljačkim gazdinstvima faktori proizvodnje su sjedinjeni u jednom nosiocu. Sitni seljaci su vlasnici zemlje, njima pripadaju i ostala sredstva proizvodnje, a istovremeno su i organizatori poljoprivredne proizvodnje na svojim gazdinstvima. Ni na jedan od ovih faktora, a pre svega na zemlju, sitni seljaci ne gledaju očima kapitaliste. Sitni seljaci ne posmatraju zemlju kao izvor zemljišne rente — što inače čine veleposednici, već kao nužno polje primene svoga rada. Isto tako onaj neznatni kapital, odnosno sredstva proizvodnje ne služe seljacima radi ostvarenja profita pomoću tuđeg rada (što je opet slučaj u kapitalističkim gazdinstvima), već da — uz primenu svoga rada — ovim sredstvima obezbede potrebe svoje porodice.

Od raznih faktora proizvodnje, u malim seljačkim gazdinstvima nije najvažniji kapital (u kapitalističkim jest), već rad koji gazdinstvu pruža porodica njegovog vlasnika. Proces proizvodnje na gazdinstvu porodice malih seljačkih gazdinstava ne otpočinju kapitalom, kao što to čine kapitalisti, već svojim radom, uz neznatno učešće kapitala. Iako i sitni seljaci sve više ulažu u poljoprivredne mašine i razna oruđa rada, raspoložujući po pravilu izlišnom radnom snagom, porodice sitnih seljaka i seljaci uopšte sasvim različito prosuđuju korisnost kapitala. Za razliku od kapitalista, oni i rezultate i korisnost kapitala prosuđuju sa subjektivnog stanovišta. Kapital koji unose u gazdinstvo i koriste u procesu proizvodnje ne prosuđuju sa gledišta rentabiliteta, tj. koliko će im novi kapital povećati čistu dobit — kao što se to prosuđuje u gazdinstvima vođenim na kapitalistički način, već koliko će im povećati bruto-prinos i dohodak i olakšati teže radove u procesu proizvodnje.

Obrada gazdinstva vlastitom radnom snagom nalazi se kao jedan od elemenata u definiciji malih seljačkih gazdinstava koju su dali F. Engels² i V. I. Lenjin.³ Razrađujući teoriju porodične privrede prof. A. Čajanov je pošao od pretpostavke da u malim seljačkim gazdinstvima uopšte ne postoji naimamna radna snaga, što je u vreme kada su spomenuti pisci posmatrali mala seljačka gazdinstva svakako tako i bilo. Potrebno je, međutim, ukazati da sa razvitkom proizvodnih snaga u nepoljoprivrednim delatnostima na malim seljačkim gazdinstvima u pogledu radne snage nastaju izvesne promene, jer se javlja mogućnost zapošljavanja radno sposobnih

¹ K. Marks, *Kapital*, Knj. III, Beograd, Kultura, 1948, str. 697.

² F. Engels: »Seljačko pitanje u Francuskoj i Nemačkoj«, *Izabrana dela*, Tom II, Beograd, Kultura, 1950, str. 412.

članova seljačkih porodica i izvan gazdinstva. Nedovoljno zaposlena radna snaga na malim seljačkim gazdinstvima uviđa da je za porodicu unosnije ako se stalno ili povremeno, već prema mogućnostima i potrebama, zaposli izvan gazdinstva te tako uveća male prihode sa gazdinstva. No to zapošljavanje izvan gazdinstva stvara na malim seljačkim gazdinstvima izvestan nedostatak radne snage, što unosi neke promene u pogledu korišćenja radne snage na gazdinstvu. U nedostatku sopstvene radne snage ovakva gazdinstva za obradu koriste i stranu radnu snagu. Štaviše, S. Maslov pravilno ističe da su ovakva gazdinstva još u XIX veku počela da koriste stranu radnu snagu, i karakteristično je da su mala gazdinstva stranu radnu snagu koristila češće nego veća seljačka gazdinstva sa kojih nije odlazila radna snaga.⁴ Iako savremena mala seljačka gazdinstva koriste i stranu radnu snagu, to korišćenje nema kapitalistički karakter ni po razmerama korišćenja ni po svojoj ekonomskoj suštini. Učešće strane radne snage u ukupno uloženom radu u procesu proizvodnje na malim gazdinstvima po pravilu je neznatno, odnosno znatno manje od udela radne snage samih porodica malih gazdinstava. Sa ovakvim učešćem strane radne snage na kapitalističkim gazdinstvima ne da se zamisliti ni proces proizvodnje, ni opstanak kapitalističkih poljoprivrednih gazdinstava. Po izvesnom obračunu koji je S. Maslov vršio pre više decenija, proizlazi da je strana radna snaga na seljačkim gazdinstvima dobijala isto onoliko koliko i vlasnici gazdinstva, a na malim seljačkim gazdinstvima čak i više nego sami vlasnici. Iz ovoga S. Maslov izvlači zaključak da upotreba strane radne snage na malim seljačkim gazdinstvima po svojoj suštini nema eksploatorski i kapitalistički karakter, već poseban oblik razmene usluga među poljoprivrednim stanovništvom.

Usled različite uloge koju kapital ima u procesu proizvodnje malih seljačkih i kapitalističkih gazdinstava, i sheme kružnog toka kapitala u seljačkim gazdinstvima se razlikuje od sheme opticaja kapitala u kapitalističkim gazdinstvima. Pored razlike u početnoj etapi procesa proizvodnje (kapitalisti otpočinju kapitalom, a seljaci svojim radom), suštinska razlika sheme kružnog toka kapitala u jednim i drugim gazdinstvima sastoji se u tome što onaj deo kapitala koji kapitalisti moraju uložiti u proces proizvodnje pomoću najamne radne snage u malim seljačkim gazdinstvima — koja po pravilu raspolažu sopstvenom radnom snagom — taj deo predstavlja radni prihod seljačke porodice.⁵ Različita uloga kapitala u jednim i drugim gazdinstvima ogleda se i u pogledu mogućnosti povećanja fizičkog obima proizvodnje. Na kapitalističkim gazdinstvima povećanje fizičkog obima proizvodnje može se ostvariti samo uz veće ulaganje kapitala, dok sitnoseljačke porodice to mogu postići i bez povećanja kapitala ali uz primenu intenzivnijeg rada.

Kad je reč o kapitalu može se ukazati i na druge oblike koje kapital — aktivni i pasivni — ima u sitnoseljačkim gazdinstvima. Specifičnost aktivnog kapitala u sitnim seljačkim gazdinstvima ogleda se u njegovom relativnom opadanju sa porastom gazdinstva. Stočni kapital također je relativno više zastupljen kod manjih nego kod većih gazdinstava. U pogledu pasivnog kapitala, za sitnoseljačko gazdinstvo je karakteristično da se on ne povećava samo u nepovoljnim godinama već isto tako i u povoljnim godinama. Porast pasivnog kapitala u nepovoljnim godinama uzrokuje potreba održanja porodice, dok u povoljnijim godinama na njegovo povećanje utiče seljakova težnja da izvrši neke investicije na gazdinstvu ili domaćinstvu.

3. *Subjektivno prosuđivanje rezultata. Kriterijumi prosuđivanja uspeha.* Kao jedno od osnovnih obeležja socijalno-ekonomske prirode malih seljačkih gazdinstava po čemu se, uz ostalo, ona bitno razlikuju od kapitalističkih gazdinstava, jeste poseban način prosuđivanja uspeha procesa proizvodnje na gazdinstvu. Raspolažući besplatnom radnom snagom, sitnoseljačke porodice procenjuju uspeh na svojim gazdinstvima ne prema ukupnim ulaganjima ili prema ulaganju opredmećenog i živog rada, kako se procenjuje uspeh na kapitalističkim gazdinstvima, već samo prema ulaganju opredmećenoga rada. U slučaju nepovoljnog ishoda proizvodnje na gazdinstvu, sitnoseljačke porodice ne govore o gubitku (kako to čine kapitalisti) već o nepovoljnoj godini ili o nedovoljno uloženom radu u obradi gazdinstva. Ulaganjem vlastitog neplaćenog rada u proces proizvodnje, a ne najamnog plaćenog, porodice malih seljačkih gazdinstava nisu zainteresirane za iznos i količinu koju dobijaju od gazdinstva po odbitku vrednosti uloženog rada, već za vrednost i količinu koju dobijaju za taj rad. Rezultate procesa proizvodnje na svojim gazdinstvima seljačke porodice ne mere na osnovu ostvarenog čistog prihoda i dobiti, kako se

³ V. I. Lenjin: *Izabrana dela*, Tom XIII, Beograd, Kultura, 1960, str. 577.

⁴ S. Maslov, *Krestjanskoe hozjajstvo*, Moskva, 1920.

⁵ A. Tschajanow: *Die Lehre von der bäuerlichen Wirtschaft*, Berlin, 1923, str. 69.

meri rentabilitet na kapitalističkim gazdinstvima, već samo na osnovu novostvorene vrednosti radom, tj. prema ostvarenom dohotku na gazdinstvu.

Prva sistematski organizovana i permanentno provedena anketa o delatnosti seljačkih gazdinstava (započeta 1899. godine u Švajcarskoj pod rukovodstvom prof. Laura) takođe obračunava ostvareni dohodak na gazdinstvu, ali — što je za prosuđivanje uspeha na gazdinstvu karakteristično, ova anketa ne tretira dohodak kao jedino merilo, već samo kao jedno od merila uspeha gazdinstva. Pod uticajem sve većeg uvlačenja seljačkih gazdinstava u robnovčane odnose, ova anketa ne obračunava samo delimična, već i ukupna ulaganja koja vrše seljačke porodice u procesu proizvodnje na gazdinstvu, dakle ne obračunavaju se samo materijalni izdaci i dohodak već i ukupni troškovi proizvodnje i ostvareni čisti prihod. Radi ustanovljavanja troškova proizvodnje, uloženi rad seljačke porodice u procesu proizvodnje procenjuje se na kraju godine i procenjeni iznos čini sastavni deo troškova proizvodnje. Karakteristično je da se pri toj proceni pored vrednosti fizičkog rada porodice posebno određuje i nagrada sopstveniku gazdinstva za rukovođenje procesom proizvodnje na gazdinstvu. Na osnovu ustanovljenog bruto-produkta i troškova proizvodnje obračunava se ostvareni čisti prihod na gazdinstvu. No, prosuđivanje rentabilnosti po ovoj anketi ne zaustavlja se samo na obračunavanju čistog prihoda. Pored čistog prihoda koji predstavlja razliku između bruto-produkta i troškova proizvodnje ustanovljava se i ostvarena razlika čistog prihoda na gazdinstvu koja predstavlja razliku između bruto-produkta i troškova proizvodnje u koje je uključen iznos kamata na aktivni kapital gazdinstva. Ovako obračunata »razlika čistog prihoda« odgovara pojmu dobiti u kapitalističkom preduzeću. Posle Švajcarske ovako racionalan i objektivna način prosuđivanja rentabiliteta na seljačkim gazdinstvima primenjivao se i u drugim zemljama zapadne i jugozapadne Evrope. Ali iako se u više zemalja u posebnim institucijama rentabilitet seljačkih gazdinstava izračunava na izneti, kapitalistički način, pojedini agrarni ekonomisti osporavaju praktičnu vrednost ovakvog obračuna, ističući da takav metod prosuđivanja uspeha na gazdinstvu ne odgovara prirodi porodičnog gazdinstva i privrednom mentalitetu seljaka. Oспорava se kako praktična vrednost procenjivanja rada seljačke porodice tako i mogućnost izbora plasmana aktivnog kapitala (u gazdinstvo ili banku). Negirajući praktičnu vrednost obračuna rentabiliteta u seljačkim gazdinstvima prema ukupnim ulaganjima, ovi ekonomisti ističu dohodak gazdinstva kao jedino pravilno merilo rentabiliteta i finansijske efikasnosti na seljačkim gazdinstvima. Posle drugog svetskog rata se ni u Poljskoj, koja je pre rata obračunavala rentabilitet seljačkih gazdinstava i po metodu prof. Laura, ne obračunavaju više troškovi proizvodnje, čisti prihod i razlika čistog prihoda, već samo ostvareni dohodak na gazdinstvu. U zemljama zapadne Evrope, međutim, i dalje se obračunavaju troškovi proizvodnje i čisti prihod, a u nekim zemljama i razlika čistog prihoda. Iako raziozi kojima se osporava praktična vrednost obračuna rentabiliteta u seljačkim gazdinstvima kapitalističkim merilom nisu bez osnova, ovakav način obračuna ima određen smisao jer pokazuje kakve rezultate ostvaruju seljačka gazdinstva ne samo prema delimičnim već i prema ukupnim ulaganjima u proces proizvodnje. Osim toga, obračun troškova proizvodnje na seljačkim gazdinstvima u zemljama zapadne Evrope ima i velik praktični značaj, jer služi kao osnova za sprovođenje agrarne politike u tim zemljama.

Specifično prosuđivanje korisnosti ostvarenih rezultata na gazdinstvu, pri čemu se ne uzima u obzir vrednost radne snage, omogućava seljačkim gazdinstvima postizanje pozitivnih rezultata i u onim slučajevima u kojima bi se u kapitalističkim gazdinstvima pojavili gubici. Kad bi mala seljačka gazdinstva prosuđivala rezultate svoje delatnosti po kapitalističkim merilima, ona se svakako ne bi mogla održati. Otpornost malih seljačkih gazdinstava ne zasniva se samo na sposobnosti snižavanja životnog standarda njihovih sopstvenika već i na specifičnom, odnosno subjektivnom prosuđivanju ostvarenog uspeha u procesu proizvodnje na gazdinstvu.

4. Ostvareni finansijski rezultati. Problem apsolutne rente i proširene reprodukcije. Pored spomenutih obeležja nekapitalističke prirode malih seljačkih gazdinstava, njihov se nekapitalistički karakter ogleda i u ekonomskim rezultatima koje ona ostvaruju. Na ove je rezultate veoma reljefno ukazao još K. Marks u svom *Kapitalu*, istina ne direktno raspravljajući o socijalno-ekonomskoj prirodi seljačkih gazdinstava već samo uzgred pri tretiranju drugih pitanja. Pošto je ukazano da zemlja koju seljak poseduje ne služi samo za njeno iznajmljivanje i eksploataciju tuđeg rada, već i kao neophodno polje primene seljakova rada i kapitala, i to ne radi ostvarenja prosečnog profita već radi podmirenja potreba svoje porodice. Isto tako

K. Marks ukazuje da se cene poljoprivrednih proizvoda sitnoseljačkih gazdinstava ne formiraju kao u kapitalističkoj privredi. Iako, s obzirom na nizak organski sastav kapitala, poljoprivredni proizvodi malih seljačkih gazdinstava imaju veoma veliku individualnu vrednost, cene poljoprivrednih proizvoda ovih seljaka ne moraju dostići nivo cena proizvodnje ($C + V + \text{prosecan profit}$), još manje nivo njihove vrednosti ($C + V + M$). Usled mogućnosti takvog formiranja cena poljoprivrednih proizvoda sitnih seljaka. K. Marks je postavio tezu da, nasuprot kapitalističkim gazdinstvima, u sitnoseljačkoj poljoprivredi ne postoji apsolutna zemljišna renta. Ovu Marksovu postavku o odsustvu apsolutne zemljišne rente u sitnoseljačkoj poljoprivredi prihvatili su ne samo marksistički već i teoretičari nemarksističkog smera, tako da se skoro i danas ovo shvatanje može smatrati kao vladajuće u ekonomici poljoprivrede. U ekonomskoj literaturi ovakvo shvatanje apsolutne zemljišne rente u pogledu sitnoseljačke poljoprivrede toliko je raspoređeno da je dobilo »odlike svojevrsnog mita«. U poslednje se vreme, međutim, u literaturi o apsolutnoj zemljišnoj renti u sitnoseljačkim gazdinstvima javlja novo shvatanje koje u znatnoj meri odstupa od dosadašnjeg vladajućeg mišljenja. Ovo shvatanje je dosta opširno izložio Mieczyslaw Mieszcankowski u delu *Teorija apsolutne rente*. Ovaj autor je mišljenja da su teze K. Marksa o nepostojanju apsolutne zemljišne rente u sitnoseljačkoj poljoprivredi u dosadašnjoj literaturi nepravilno tretirane i, nasuprot tezi da u sitnosopstveničkoj poljoprivredi ne postoji zemljišna renta, dokazuje »da u ovoj (sitnosopstveničkoj — op. Z. Đ.) poljoprivredi postoji neki oblik apsolutne rente«. ⁶ Karakteristično je da se i ovo novo ili, tačnije rečeno, modificirano shvatanje o apsolutnoj zemljišnoj renti, kao i ono klasično zasniva takođe na određenoj postavci K. Marksa, tj. da u seljačkoj poljoprivredi postoji zemljišna renta koja se dobija titulom vlasništva zemlje. Ova renta »se dobija u obliku kamate na iznos cene zemlje i predstavlja suvišak cene proizvoda iznad njihovih troškova proizvodnje«. ⁷ Svoje shvatanje o postojanju nekog oblika zemljišne rente u sitnoseljačkoj poljoprivredi Mieszcankowski potkrepljuje čitavim razvitkom sitnoseljačke poljoprivrede, kao i statistički utvrđenim faktom rentabilnosti ovih gazdinstava u mnogim zemljama Evrope. Razvijajući svoju tezu o postojanju neke zemljišne rente u sitnoseljačkoj poljoprivredi, autor navodi da u režimu slobodnog prometa zemlje jedni seljaci prodaju a drugi istovremeno kupuju određene površine zemlje. Iako kupovinu zemlje seljaci mogu delimično da izvrše i na račun potrošnje, ova se kupovina po pravilu ne može izvršiti na račun reprodukcije radne snage, kao ni iz fonda materijalnih troškova proizvodnje. Znači, »porodična poljoprivreda može i mora da dobije određeni višak iznad troškova proizvodnje koji je neophodan za finansiranje prometa zemlje«. ⁸ »Ovaj suvišak predstavlja oblik apsolutne rente jer privatno vlasništvo uslovljava neophodnost njegovog postojanja« ⁹ i on je »karakterisan kao sitnorobna apsolutna renta«. ¹⁰ Po svome karakteru sitnorobna apsolutna renta — smatra autor — imanentna je, i kao što kapitalista ne može da vrši proces reprodukcije bez ostvarenja apsolutne rente, tako ni sitnoseljačka poljoprivreda ne može u dužem vremenskom periodu da opstane bez sitnorobne apsolutne rente. ¹¹ No s obzirom da cena zemlje veoma često prevazilazi kapitaliziranu rentu i da je, s druge strane, kamata na seljačke kredite visoka, uslovi realizacije »sitnorobne apsolutne rente« kod gazdinstava koja kupuju zemlju vrlo su nepovoljni i najčešće se ova renta gazdinstava prenosi na poverioce.

Kao što u marksističkoj literaturi postoji opšte, do sada usvojeno shvatanje o nepostojanju apsolutne rente u sitnoseljačkoj poljoprivredi, tako u ovoj literaturi vlada postavka da sitnosopstvenička poljoprivreda nije sposobna za proširenu reprodukciju. U spomenutom delu autor izlaže da je sitnorodična poljoprivreda blagodareći napretku nauke povećala proizvodnost zemlje, čime su i prinosi osnovnih poljoprivrednih kultura povećani, a time je — u poređenju sa devetnaestim vekom poljoprivredna proizvodnja na ovim gazdinstvima uvećana dva ili tri puta. Ovo neosporno povećanje poljoprivredne proizvodnje, ističe autor, svedoči da su porodična seljačka gazdinstva u toku jednog dužeg vremenskog perioda izvršila proširenu reprodukciju. Sa povećanjem proizvodnje na ovim je gazdinstvima povećan i njihov kapital. Porodična je poljoprivreda prema tome u izvesnim granicama spo-

⁶ Mieczyslaw Mieszcankowski, *Teorija renty absolutnej*, Warszawa, 1964, str. 366.

⁷ Mieczyslaw Mieszcankowski, op. cit. str. 369.

⁸ i ⁹ M. Mieszcankowski, op. cit. str. 378.

¹⁰ M. Mieszcankowski, op. cit. str. 400.

¹¹ M. Mieszcankowski, op. cit. str. 376.

¹² M. Mieszcankowski, op. cit. str. 381.

sobna za proširenu reprodukciju, a kad su ova gazdinstva povećanjem proizvodnje izvršila proširenu reprodukciju, ona su za svoje proizvode morala dobijati izvestan višak iznad troškova proizvodnje.¹²

Svoju tezu o postojanju »sitnorodne apsolutne rente« citirani autor potkrepljuje činjenicom da je utvrđena određena visina kamate na zemljišni kapital ispitivanih gazdinstava u jedanaest zemalja Evrope. Iako se u ovim zemljama delatnost i rezultati seljačkih gazdinstava — uglavnom po sistemu prof. Laura — ispituju već više decenija, autor navodi spomenutu kamatu samo za 1927/28. godinu kod jednih i za 1928/29. godinu kod drugih zemalja. Osim toga se ostvarena kamata na zemljišni kapital ne navodi za pojedine kategorije gazdinstava, već za ispitivana gazdinstva uopšte. S obzirom da se među ispitivanim gazdinstvima u jedanaest zemalja ne nalaze samo mala seljačka gazdinstva (ona s površinom od 10 ha koja se jedino mogu smatrati kao prava seljačka gazdinstva), već i gazdinstva sa površinom od 20, 30 i preko 30 ha, teza o postojanju »sitnorodne apsolutne rente« bila bi nesumnjivo snažnije potkrepljena iznetom kamatom na zemljišni kapital za pojedine serije godina kod ispitivanih gazdinstava, i to ne za gazdinstva uopšte, već za pojedine kategorije gazdinstava.

5. *Promene u seljačkom gazdinstvu. Nepromenjena socijalno-ekonomska priroda.* Kao i svaki živi organizam tako se i seljačko gazdinstvo u toku istorijskog razvitka, a pod uticajem tehničkog progressa, menjalo i u tehnološkom i u socijalnom pogledu. Od naturalnog i autarhičnog, sa primitivnim oruđima proizvodnje i veoma niskim prinosima, te s razvitkom društvene podela rada i proizvodnih snaga, seljačko gazdinstvo izlazi iz svoje autarhičnosti i postepeno se od naturalnog pretvara u robno i novčano. Zahvaćeno tehničkim progresom i razvitkom ekonomske nauke i seljačka gazdinstva dobijaju neke odlike savremenih gazdinstava, mada je njihova akumulaciona moć veoma mala. Pod pritiskom naraslih potreba za proizvodima industrijskog porekla, koje iz dana u dan postaju sve veće, a koje se mogu podmiriti samo povećanjem novčanih primanja, seljačke porodice prelaze na intenzivniju proizvodnju koja im omogućuje da na tržište iznesu ne samo veću količinu već i kvalitetnije proizvode. Napoljoprivredna delatnost koja je bila zastupljena u seljačkim domaćinstvima, naročito u preradi poljoprivrednih proizvoda, postepeno prelazi sa seljačkih domaćinstava na specijalizovane proizvodne jedinice, a seljačke porodice se posvećuju pretežno poljoprivrednoj proizvodnji. Za savremeno seljačko gazdinstvo nije karakteristična samo činjenica što je nepoljoprivredna delatnost prešla na specijalizovane proizvodne jedinice, već što izvesne operacije iz čisto poljoprivredne delatnosti, i to one koje su tipične za seljačka gazdinstva, takođe preuzimaju specijalizovane tehničke jedinice. Oranje, naročito duboko, i žetvu (koje kroz vekove bukvalno i simbolično karakterišu seljački rad) kod sve većeg broja gazdinstava ne obavljaju sami seljaci, već specijalizovane tehničke organizacije. Sa poboljšanjem osnovne obrade zemlje i povećanjem njene plodnosti upotrebom mineralnih đubriva i raznih zaštitnih sredstava, prinosi poljoprivrednih proizvoda na seljačkim gazdinstvima su više nego udvostručeni, čime je i dohodak seljačkih porodica u velikoj meri povećan.

Naporedno sa tehničkim i ekonomskim promenama koje su zahvatile seljačka gazdinstva, postupno se menja i privredni mentalitet seljaka, što se naročito ogleda u načinu prosuđivanja uspeha na gazdinstvu. Mada se na gazdinstvima udaljenih krajeva, sa manje razvijenom tržišnošću, zadržao stari, čisto subjektivni način prosuđivanja ostvarenih rezultata, na gazdinstvima bližim gradskim tržištima i sa razvijenijim robnonovčanim odnosima subjektivni način prosuđivanja uspeha postepeno ustupa mesto objektivnom, računskom i racionalnom prosuđivanju rezultata rada na gazdinstvu. Kao i ostali privrednici i poslovni ljudi tako i mnogi seljaci počinju da kalkulišu, računaju, da se obaveštavaju o zahtevima tržišta, cenama koje na njima vladaju, procenjuju rentabilitet pojedinih kultura i od manje rentabilnih i ekstenzivnih prelaze na intenzivne i rentabilne kulture. Dok raniji, klasični seljaci, nisu imali mogućnosti zaposlenja izvan svojih gazdinstava, nisu uopšte vodili računa o vrednosti porodične radne snage, već su se samo starali o što većem bruto-prinosu, savremeni seljaci ne ispuštaju iz vida i vrednost porodične radne snage. U savremenim uslovima privređivanja seljaci ne samo što imaju u vidu vrednost porodične radne snage, već i agrarna politika privredno razvijenih zemalja teži da seljačkom radu obezbedi nagradu za rad na nivou koji ostvaruju radnici u nepoljoprivrednim delatnostima. Usled povećane tržišnosti seljačkih gazdinstava i promena u prosuđivanju rezultata proizvodnje, u ekonomskoj se literaturi susre-

¹² Pierre Viau, *L'agriculture dans l'économie*, Paris.

ćemo već i s izvesnim drukčijim tretiranjem porodičnog gazdinstva kao proizvodne jedinice. Iako maleno i obrađivano pretežno sopstvenom radnom snagom, porodično gazdinstvo dobija neke odlike preduzeća. Usled toga se javlja mišljenje da je »opravdano govoriti o poljoprivrednom preduzeću tamo gde je proizvodnja jasno i skoro potpuno orijentisana za tržište.«¹³

Ali i pored tako značajnih tehnoloških i ekonomskih promena koje su sa opštim privrednim napretkom zahvatile i mala seljačka gazdinstva, socijalno-ekonomska priroda malih seljačkih gazdinstava u svojoj se suštini nije izmenila. Kao u naturalnoj privredi tako i u savremenoj privredi, zasnovanoj na velikoj društvenoj podeli rada i sve većoj specijalizaciji, između seljačkog gazdinstva i porodice postoji tesna uzajamna veza. Mada se i mala seljačka gazdinstva sve više razvijaju u pravcu tržišnosti, ipak im je osnovni cilj ostao nepromenjen — podmirenje potreba porodice, a ne postizanje prosečnog profita, još manje ostvarenje zemljišne rente. Iako se neka mala gazdinstva ne obrađuju samo vlastitom radnom snagom, već delimično i stranom i stranim sredstvima proizvodnje, korišćenje ovih stranih usluga nema kapitalistički i eksploatatorski karakter. Ukratko rečeno, i pored izmenjenih tehničkih i ekonomskih uslova pod kojima savremena mala seljačka gazdinstva razvijaju svoju delatnost, ona su ipak zadržala specifičan karakter i nekapitalističku prirodu kao bitna obeležja po kojima se ona razlikuju od ostalih proizvodnih jedinica.

Summary

THE SOCIO-ECONOMIC NATURE OF SMALL FARMS

In this article, the essential socio-economic characteristics of small family, peasant farms are discussed. Among these characteristics, first place is given to the close relationship between the small agricultural farm and the family to which it belongs, a certain specific symbiosis which causes this farm to develop according to different principles than other economic units. Small, peasant farms are by their socio-economic essence of an expressly uncapitalistic nature. Their uncapitalistic nature is seen in the incentives with which their owners approach the production process as well as in the financial results materialized, the criterium of judged realized success on the farm, and other principles by which economic activities are managed. Although they possess a specific means of production, small peasants do not view any factor of production with the eyes of a capitalist. The negligible surface of land of which they have use they do not consider a source of land rent but rather a necessary field for the application of their labor. The modest capital which they have at their disposal does not serve them to realize profits in order to hire labor but instead, along with the application of their own labor, to provide the essential needs for their family's existence. Managing by the force of their own labour, the small peasants do not judge results of the production process objectively, that is, on the basis of invested productive labour plus the time and energy involved, according to net revenue, but instead only according to productive labour, that is, to the achievement of some newly created value-income. K. Marx had already pointed to the peculiar manner of evaluating success and achieved results in the production process of small peasants when he emphasized that despite the great individual value of the agricultural products from small farms, these products do not necessarily even contain the cost of production, even less the value of production and that, in contrast with farms managed in a capitalist manner, do not create an absolute land rent. In addition to this classical conception of land rent, a new, modified conception is advanced in this article by which even in small peasant agriculture, some form of absolute land rent exists which comes from titular ownership of land. The author also points to a new understanding of the problem of expanded production on small peasant farms and to other changes. But, despite significant technological and social changes, these farms have, nevertheless, maintained their uncapitalistic character.

¹³ Pierre Viau, *L'agriculture dans l'économie*, Paris.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР МЕЛКИХ ХОЗЯЙСТВ

В статье изложены основные социально-экономические характеристики мелких семейных крестьянских хозяйств. Между ними, на первом месте значится тесная связь между мелким крестьянским хозяйством и семьей которому оно принадлежит, определенный специфический симбиоз вследствие чего в стадии их развития они используют другие принципы в отличие от остальных сельскохозяйственных единиц.

Характер мелких крестьянских хозяйств по своему социально-экономическому содержанию выразительно некапиталистический. Этот характер высказывается в отношении собственников мелких хозяйств к процессу производства, в достигнутых финансовых результатах в оценке обсуждения достигнутых успехов о хозяйстве и в некоторых других началах которыми они руководствуются в хозяйственной деятельности. Несмотря на то что они располагают определенными средствами производства мелкие крестьяне ни на один из факторов производства не смотрят глазами капиталиста. Незначительная площадь участка которой они располагают для них не является источником земельной ренты но нужной областью для применения их труда. Скромный капитал которым они располагают не является для них возможностью достижения прибыли при использовании постороннего труда, наоборот, он необходим для обеспечения собственным трудом, нужных потребностей для существования их семьи. Располагая собственной рабочей силой мелкие крестьяне не видят объективно результаты процесса производства т.е. на основании конкретного и живого труда, на основании чистого дохода, а оценивают их лишь только на основании конкретного труда или достигнутой новой ценности — дохода.

На особую оценку достижения успехов и достигнутых результатов в процессе производства указал еще К. Маркс утверждая что, наряду с высокой индивидуальной ценностью сельскохозяйственных продуктов из мелких хозяйств эти продукты не должны содержать ни цены производства а еще меньше стоимость производства и в противоположность капиталистическому способу ведения хозяйства не достигают абсолютной земельной ренты. Наряду с этой классической концепцией толкующей земельную ренту в статье изложена еще одна модифицированная концепция говорящая о том что в мелком крестьянском хозяйстве существует определенный вид абсолютной земельной ренты происходящей из титулуса земельной собственности. Кроме того изложена новая оценка проблемы расширенного воспроизводства в мелких крестьянских хозяйствах и другие изменения. Несмотря на весьма значительные технологические и социальные изменения в этих хозяйствах удержался их некапиталистический характер.